

Розділ V

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

Поняття сімейно-правової відповідальності

У кожній галузі права поняття відповідальності має свої специфічні особливості. Проте в сімейному праві, як і в цивільному, досі не сформульовано єдиного розуміння відповідальності.

Більшість науковців (Є.Ворожейкін, Г.Матвеев, В.Рясенцев, В.Яковлев) розглядають сімейно-правову відповідальність як самостійний вид відповідальності, заходи якого можуть застосовуватися лише до членів певної сім'ї. При цьому заходи сімейно-правової відповідальності передбачають застосування до правопорушників додаткових заходів впливу у вигляді позбавлення прав, обмеження строку їх дії, зменшення обсягу прав або збільшення обсягу обов'язків, покладення на певну особу обов'язку відшкодувати заподіяну нею моральну шкоду.

До того ж, у науці сімейного права панує думка, що сімейно-правова відповідальність зводиться не до додаткових зобов'язань, а до позбавлення права, і такі майнові санкції, як стягнення збитків і неустойки, в даній галузі не застосовуються. [1, с.2] Проте, керуючись нормами СК України [2], можна стверджувати, що не тільки позбавлення права, але й обмеження особистого чи майнового права слід розглядати як міру сімейно-правової відповідальності. А оскільки заходи відповідальності спрямовані на покарання винного правопорушника, то заходи сімейно-правової відповідальності виконують каральну функцію. Однак, слід зауважити, що заходи сімейно-правової відповідальності характеризуються відновлюючою функцією, яка притаманна цивільно-правовій відповідальності в сімейному праві, що застосовується при правопорушеннях в аліментних зобов'язаннях.

Так, у нормах СК України передбачено застосування майнових санкцій за невиконання аліментних зобов'язань, зокрема, в ч.1 ст. 196 закріплено право одержувача аліментів на стягнення неустойки (пені) у розмірі одного відсотка від суми несплачених аліментів за кожен день прострочення. При винному утворенні заборгованості на зобов'язальну особу, на наш погляд, можна покласти відповідальність у вигляді відшкодування збитків, проте не в повному обсязі, а в частині, яка не покрита неустойкою, що в свою чергу буде виконувати превентивну функцію відповідальності і в більшій мірі захищатиме права одержувача. В даному контексті, варто зауважити,

що кодексом не передбачено такого заходу захисту порушених прав одержувача аліментів, завдяки якому можна було „компенсувати” несприятливі наслідки неотримання аліментів вчасно. На нашу думку, в зазначеній ситуації можна скористатись ч.1 ст. 1167 ЦК України [3], яка передбачає відшкодування моральної шкоди, завданої фізичній особі неправомірними діями чи бездіяльністю. Але СК України, на жаль, не передбачає можливості відшкодування моральної шкоди в аліментних зобов'язаннях, що обумовлюється, на наш погляд, принципом несення кожним ризику вибору контрагента-учасника сімейно-правових відносин.

Отже, аналізуючи заходи майнової відповідальності за неправомірну поведінку платника аліментів, бачимо, що вони співпадають з основними заходами цивільно-правової відповідальності - сплатою неустойки, відшкодуванням збитків.

На думку деяких вчених (В.Ойгензихта, З.Ромовської, А.Савицької, Н.Титової) відповідальність у сімейному праві полягає в реальному конкретному обтяженні особи, яка вчинила протиправну винну поведінку, в результаті застосування та реалізації санкції. При цьому наголошується, що протиправність і вина є необхідними та достатніми елементами складу сімейного правопорушення. Тобто підставою виникнення правовідносин відповідальності в сімейному праві є винна поведінка члена сім'ї, який порушив норми сімейного законодавства шляхом недозволеного посягання на внутрисімейні правовідносини (вчинення сімейного правопорушення).

Таким чином, підставою застосування заходів відповідальності в сімейному праві, зрештою як і в цивільному, є склад сімейного правопорушення. Відповідальність настає за умови, якщо поведінка суб'єкта сімейних правовідносин визнається протиправною. Під протиправністю в сімейному праві слід розуміти порушення суб'єктом сімейного правовідношення норм об'єктивного права (норм сімейного законодавства) і чужого суб'єктивного права (суб'єктивного права інших учасників сімейного правовідношення).

Сімейно-правова відповідальність може настати як в результаті дії, так і бездіяльності правопорушника, оскільки здійснення батьківських прав та виконання обов'язків можливе шляхом як дії (наприклад, реалізація права на виховання), так і бездіяльності. Так, підставою застосування санкції ст. 204 СК України (звільнення дочки, сина від обов'язку утримувати матір, батька) є бездіяльність батьків у період неповноліття дитини або протидія виконанню своїх батьківських обов'язків. Аналогічна підстава полягає і в застосуванні санкції ст. 219 СК України (усиновлення дитини без згоди батьків).

Іноді протиправність проявляється в поведінці батьків. Наприклад, підставою позбавлення батьків батьківських прав за ст. 164 СК України може слугувати протиправна поведінка батька або матері як у формі дії (коли вони є хронічними алкоголіками або наркоманами), так і бездіяльності (у випадку їх ухилення від виконання своїх обов'язків по вихованню дітей).

Обов'язковим елементом складу правопорушення є також вина. Саме факт наявності або відсутності вини в діях (бездіяльності) учасників сімейних правовідносин є визначальним при виборі санкції. Це пов'язано насамперед з тим, що у сімейному праві за одну і ту саму протиправну поведінку можуть застосовуватися як заходи відповідальності, так і заходи захисту, в залежності від факту наявності вини або її відсутності в діях правопорушника. Наприклад, якщо батьки свідомо не виконували своїх батьківських обов'язків, до них застосовуються заходи відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав, якщо ті самі дії вони вчинили без вини (внаслідок захворювання), то до них застосовується міра захисту у вигляді відібрання дитини у батьків без позбавлення батьківських прав.

У сімейному праві з врахуванням складу сімейного правопорушення, коли в одних випадках відповідальність настає за наявності протиправності, в інших - вимагається настання шкідливих наслідків та встановлення причинного зв'язку, вина суб'єкта сімейного правопорушення визначається по-різному. Так, порушення тих норм сімейного законодавства, відповідальність за якими настає за наявності шкідливих наслідків як результату протиправної поведінки, вина делінквента буде включати в себе психічне ставлення особи до своїх протиправних дій та шкідливих їх наслідків.[4, с.41] Тобто в таких випадках особа усвідомлює протиправність своєї поведінки і шкідливий результат протиправної поведінки. В тих же випадках, коли сімейно-правова відповідальність настає в силу одного факту протиправності, незалежно від того, заподіяна шкода чи ні, вина виступає як усвідомлене психічне ставлення винної особи до своєї протиправної поведінки та її шкідливих наслідків.

В даному контексті варто зауважити, що питання вини в сімейному праві на сьогодні залишається не розробленим, зокрема актуальним виступає питання розмежування вини на умисел і необережність. Незважаючи на той факт, що в теорії сімейного права сформульоване положення про те, що форми вини не впливають на застосування сімейно-правових санкцій [4, с.37], на наш погляд, суд при вирішенні питання про застосування сімейно-правових санкцій повинен враховувати форму і ступінь вини правопорушника.

Більшість науковців наголошують на тому, що в сімейному праві застосування заходів відповідальності не залежить від настання наслідків протиправної поведінки, оскільки правопорушення в сфері сімейних правовідносин у більшості випадків завдають особою, а не майнової шкоди. Наприклад, жорстоке поводження з дитиною завжди завдає моральної шкоди, а очікування заподіяння ще й фізичної шкоди є занадто небезпечним явищем. При цьому моральну шкоду, яка завдається дитині, неможливо виміряти. До того ж шкідливий вплив протиправної поведінки батьків може проявитися через певний час, але сам факт правопорушення створює постійну загрозу прояву цього впливу в майбутньому. [5, с.142] Тобто сімейно-правова відповідальність пов'язується як із настанням безпосередньої шкоди, так і з тим фактом, що шкідливі наслідки можуть настати в майбутньому. Прикладом може слугувати ч.1 ст.170 СК України, де сказано, що суд може постановити рішення про відібрання дитини від батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав, якщо залишення дитини у них є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання. Тут, як бачимо, шкідливі наслідки для дитини ще не настали, але вони можуть виникнути у майбутньому, якщо дитину залишити в небезпечному оточенні.

Проте вищезазначене не означає, що наслідки протиправної поведінки суб'єкта сімейних правовідносин не повинні включатися до складу сімейного правопорушення. Шкода як елемент складу сімейного правопорушення характеризується невластивим характером: в одних випадках відповідальність може настати тільки за наявності шкоди, а в інших - наявність цього елемента не обов'язкова. Зокрема, заподіяння шкоди внаслідок протиправної поведінки слід брати до уваги при ухиленні від сплати аліментів, при порушенні прав подружжя на майно, наприклад внаслідок вчинення правочину без згоди другого з подружжя, при порушенні умов шлюбного договору.

У тих випадках, коли наслідки протиправної поведінки включаються до складу сімейного правопорушення, необхідним його елементом є причинний зв'язок між протиправною поведінкою та її наслідками.

Підсумовуючи все вищесказане, слід зауважити, що особливості відмінності між складом сімейного та цивільного правопорушення як підстави для настання сімейно-правової та цивільної відповідальності нема. Як у першому, так і в другому випадках наявність усіх структурних елементів є обов'язковою. Крім того, досить часто склад сімейного правопорушення переплітається зі складом цивільного правопорушення. "Там, де сімейно-правові відносини пересікаються з цивільно-

правовими, це не може породити проникнення або цивільно-правових начал в сімейно-правові, або сімейно-правових засад у відносини цивільно-правові, причому і в тому, і в іншому випадку проникнення дає про себе знати тим, що порушуються основи рівності, прийняті в тій чи іншій галузі права". [6, с.105]

Крім того, можна зробити висновок, що в сімейному праві застосовуються такі заходи цивільно-правової відповідальності, як позбавлення права, сплата неустойки, відшкодування збитків. Підстави застосування заходів захисту в цілому схожі з підставами притягнення до відповідальності.

Аналіз деяких питань відповідальності в сімейному праві дозволяє стверджувати, що в сімейних відносинах має місце застосування механізму цивільно-правової відповідальності. При цьому відповідальність у сімейному праві виконує відновлюючу (відшкодування збитків), каральну (позбавлення батьківських прав) і превентивну (належна поведінка учасників сімейних правовідносин з метою уникнення відповідальності) функції.

Проте незважаючи на вищезазначене, в теорії сімейного права панує думка про специфічний характер сімейно-правової відповідальності. Специфіка відповідальності проявляється насамперед щодо її суб'єктів, якими можуть бути члени сім'ї, тобто учасники конкретних регулятивних сімейних правовідносин. Однак і в цивільному праві в сфері договірних відносин правовідносини відповідальності виникають між особами, які перебувають між собою в договірних регулятивних правовідносинах.

Наступною особливістю сімейно-правової відповідальності виділяють її імперативність. Проте і в цивільному праві заходи відповідальності визначаються імперативними нормами, зокрема це стосується інституту деліктної відповідальності. В сімейному праві інститут відповідальності містить і диспозитивні норми. Зокрема, учасники сімейних правовідносин щодо майнових питань мають право своїми угодами встановлювати заходи відповідальності за порушення договору про сплату аліментів, шлюбного договору (ч.9 ст. 97 СК України).

До особливостей сімейно-правової відповідальності ряд науковців (В.Данілін, А.Звягінцева, Л.Короткова, В.Мироненко, З.Ромовська) відносять її зміст, який становить позбавлення чи обмеження особи суб'єктивного права. [7, с.9; 8, с.5; 9, с.42-43; 10, с.44] Так, позбавлення суб'єктивного права відбувається у випадку позбавлення батьківських прав. Батьки позбавляються комплексу особистих немайнових прав (наприклад, права на особисте виховання дитини) та майнових прав (права на утримання від дитини, права на пенсію та

відшкодування шкоди у разі втрати годувальника тощо). Прикладом обмеження права може бути такий захід відповідальності як відібрання у батьків дитини без позбавлення батьківських прав, внаслідок чого батьки позбавляються права особисто брати участь у вихованні своєї дитини.

Справді, при порушенні особистих сімейних правовідносин не спостерігається покладання на винного нового чи додаткового обов'язку. Тісно пов'язана з вищезгаданими розмежуваннями спроба відрізнити сімейно-правову відповідальність від цивільно-правової відповідальності за тією ознакою, що головною функцією цивільно-правової відповідальності є компенсація завданих потерпілому збитків, а сімейно-правовій відповідальності не притаманна така функція. Проте відсутність компенсаційних санкцій за порушення сімейних майнових прав все ж таки слід вважати недоліком сімейного законодавства, адже позбавлення права зобов'язаної особи (правопорушника) не може в повній мірі захистити інтерес потерпілого. Якщо батьки ухилялися від утримання своїх неповнолітніх дітей, вони з огляду на положення ст. 204 СК України можуть бути позбавлені права на одержання в майбутньому від них аліментів. Проте шкоду, завдану дітям несплатою аліментів, така міра відповідальності безумовно не може компенсувати. Саме тому для досягнення компенсаційної мети ст. 196 СК України передбачає стягнення з зобов'язальної винної особи неустойки (пені).

І ще одне зауваження. В чинному законодавстві ми не знайдемо нормативного закріплення поняття сімейно-правової відповідальності. Так, ст. 35 Закону України від 26 квітня 2001 року "Про охорону дитинства" [11] передбачає відповідальність за порушення законодавства про охорону дитинства. Зокрема, особи, винні у порушенні вимог законодавства про охорону дитинства, в тому числі батьки, несуть цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законів України. Як бачимо, законодавець не передбачає за порушення законодавства про охорону дитинства настання сімейно-правової відповідальності. Отже, або законодавець взагалі не виокремлює в чинному правовому полі сімейно-правову відповідальність як таку, або ж він розуміє її як вид цивільно-правової відповідальності.

Таким чином, можна ще раз переконатися, що розуміння відповідальності в сімейному праві практично не відрізняється від її розуміння в цивільному праві. При цьому, враховуючи все вищезазначене, сімейно-правову відповідальність можна визначити як передбачений санкцією норми закону (умовами договору) захід впливу на правопо-

рушника при недотриманні ним вимог закону (умов договору, рішення суду), внаслідок чого він зазнає позбавлення чи обмеження особистих немайнових або майнових прав, що сприяє захисту порушених суб'єктивних прав та інтересів.

Література

1. Чичерова А.Е. Семейно-правовая ответственность в семейном праве // Семейное и жилищное право. - 2005. - № 1. - С.2-5.
2. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. - К.: Атіка, 2002. - 80 с.
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. - К.: Атіка, 2003. - 416 с.
4. Данилин В.И. Ответственность по советскому семейному праву. - Уфа, 1980. - 61 с.
5. Антокольская М.В. Лекции по семейному праву. - М., 1995. - 144 с.
6. Шевченко Я.Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних. - К.: "Наукова думка", 1976. - 192 с.
7. Звягинцева Л.М. Меры защиты в советском семейном праве: Автореф. дисс... канд. юрид. наук. - Свердловск, 1980. - 20 с.
8. Короткова Л.П. Ответственность родителей (усыновителей) за ненадлежащее воспитание детей: Автореф. дисс... канд. юрид. наук. - Харьков, 1980. - 19 с.
9. Мироненко В.П. Відповідальність батьків за неналежаще виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: Дис... канд.юрид. наук: 12.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2000. - 193 арк.
10. Ромовская З.В. Защита в советском семейном праве. - Львов: "Вища школа", 1985. - 180 с.
11. Закон України "Про охорону дитинства" від 26 квітня 2001 року // Урядовий кур'єр. - Орієнтир. - 6 червня 2001 року. - №98.